

Արմեն Ս. Ասրյան
Պատմ. գիտ. թեկնածու

ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ.

Ծննդյան 130 և մահվան 90-ամյակի առիթով

Անհնար է պատկերացնել նոր ժամանակներում Հայոց անկախ պետականության վերականգնման փաստը, առանց վերհիշելու և արժևորելու Արամ Մանուկյանի կյանքն ու գործը: Հայոց պատմության էջերում իբրև «Արամ Մանուկյան» հավերժացած ազգային և պետական գործիչը 1879թ. մարտի 19-ին Լեռնային Ղարաբաղի Շուշի մայրաքաղաքում ծնված Սարգիս Հովհաննիսյանն է¹: Նա իր նախնական կրթությունը ստացել է Շուշիի Ազուլեցոց թաղամասի ծխական դպրոցում, ապա 1895 թվականին դարձել է Շուշիի նշանավոր թեմականի աշակերտը: Շուշին ազգային-հեղափոխական գաղափարների խմորման վայր էր, իսկ պատանի Սարգիսը արդեն թեմական դպրոցում ուսանելու տարիներին այդ խմորումների ակտիվ մասնակիցն էր և իր կյանքը կապել էր ՀՅ Դաշնակցության հետ: Նա այստեղ նախաձեռնեց աշակերտական հավաքներ, մի քանի ընկերների հետ հրատարակեց «Կոկոն» անունով ձեռագիր թերթիկը: Հեղափոխական գաղափարներ տարածելու համար 1901թ. գարնանը Սարգիս Հովհաննիսյանը հեռացվեց Շուշիի թեմականից, որից հետո ուսումը շարունակեց Երևանի թեմական դպրոցում՝ այն ավարտելով 1903թ.²: 1901 թվականից Սարգիս Հովհաննիսյանը ՀՅԴ Բաքվի կենտրոնական կոմիտեի տրամադրության տակ էր, իսկ 1903թ. ամռան երկրորդ կեսին անցնելով Կարս՝ մի կողմից զբաղվեց քարոզչական աշխատանքներով, մյուս կողմից՝ ակտիվորեն մասնակցեց Սասուն ուղարկվող զինատար խմբերի կազմակերպմանը: 1903թ. սեպտեմբերին իր մասնակցությամբ ստեղծված Խանի և Ներուզի 150 հոգանոց խմբի հետ նա փորձում է անցնել Արևմտյան Հայաստան, սակայն հիվանդության պատճառով կես ճանապարհից հետ է վերադառնում³:

Հայրուկային խմբերի կազմակերպած անցումների անհաջողությունից հետո Սարգիս Հովհաննիսյանը վճռեց անցնել Արևմտահայաստան և տեղում նպաստել ազատագրական շարժման ծավալմանը: 1905թ. փետրվարի 6-ին նա հաստատվեց

¹ Տե՛ս Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյան. կյանքը և գործը (ազատագրական շարժման և անկախ պետականության վերականգնման ուղիներում), Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2009 (երրորդ հրատ.), էջ 14-15:

² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՂԱԱ), ֆ. 8, ց. 1, գ. 59, ք. 52:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», Բոստոն, 1922, N 1, էջ 30:

Վանում իբրև Արամ Մանուկյան⁴, իսկ կարճ ժամանակ անց՝ սկսեց առաջատար դեր խաղալ տեղի ՀՅԴ կազմակերպության մեջ: Վերախմաստավորելով ազատագրական պայքարի նախորդ փորձը՝ Արամ Մանուկյանը եռանդուն գործունեություն է ծավալում ընդհանուր ապստամբության նպատակով Վասպուրական զենք-զինամթերք փոխադրելու ուղղությամբ⁵:

1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Արամը կողմ արտահայտվեց խաղաղ ճանապարհով արևմտահայության դրության բարելավմանը, սակայն երիտթուրքերը նոր թափով շարունակեցին նախկին վարչակարգի հակահայկական, ազգայնամոլ քաղաքականությունը: Ու երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Արամը թուրքական իշխանությունների հետ բանակցություններով ամեն կերպ փորձում էր Վանի հայությանը փրկել զրկանքներից ու ջարդերից: Սակայն, երբ խաղաղ միջոցներով այլևս անհնար դարձավ կանխել մեծամասշտաբ ջարդերը, Արամը, որպես ՀՅԴ ներկայացուցիչ, քաղաքական այլ ուժերի հետ ձեռնարկեց 1915թ. ապրիլյան ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործը. «Մեր կացութիւնը յուսահատական էր այն ատեն,– նկատել է Արամը:– Ընտրելու մէկ բան միայն կը մնար մեզի համար. կամ անձնատուր ըլլալ և թողուլ որ խողխողեն մեզ իբր ոչխար, կամ մեռնիլ զէն ի ձեռնին կռուելով: Այս վերջինը նախընտրեցինք»⁶:

1915թ. ապրիլի 5-ին Արամ Մանուկյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց Վանի Հայ ինքնապաշտպանության զինվորական մարմինը, որում նրա առաջարկով ընդգրկվեցին փորձառու զինվորականներ, դաշնակցականներ Բուլղարացի Գրիգորը, Կայծակ Առաքելը, սահմանադիր-ռամկավար Արմենակ Եկարյանը և ուրիշներ⁷: Որոշ ժամանակ անց նա ինքը նույնպես մտավ այդ մարմնի մեջ⁸ և ղեկավարեց Վան-Այգեստանի ինքնապաշտպանությունը, որը սկսվեց 1915թ. ապրիլի 7-ին⁹:

Արամի գործուն մասնակցությամբ ստեղծվեցին Ջինվորական մարմնին ենթակա մի շարք կառույցներ՝ Ջինաբաշխ մարմինը, Տեղեկատու դիվանը, զինագործարանը, հիվանդանոցը և այլն: Ջինվորական մարմնի քարտուղար Օ. Մխիթարյանի հավաստմամբ՝ «Ջինվորական մարմնի և անոր յարակից օրգաններու, ինչպէս նաև Վանի հերոսամարտի ամբողջ բարոյական ղեկավարությունը»¹⁰ ընկել էր Արամի վրա:

Կռվի առաջին օրը թուրքերը հուժկու հրետակոծությունից հետո անցան լայնածավալ հարձակման, սակայն իր հեղինակության ու անձնական խիզախության շնորհիվ Արամ Մանուկյանը կարողացավ կասեցնել հակառակորդի մտադրու-թյունների իրականացումը: Հայտնվելով հրացանային և թնդանոթային ուժգին կրակի տակ՝ նա առաջնորդին վայել իր պահվածքով (յուրաքանչյուրի հետ

⁴ Գեներալ այս ժամանակից է նա ընդունել Արամ Մանուկյան անուն-ազգանունը:

⁵ Տե՛ս Նիկթեր Դ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, պատրաստեց և խմբագրեց Տասնապետեան Դ., հ. 4, Բեյրութ, 1976, էջ 105:

⁶ Լեփսիուս Յ., Գաղտնի տեղեկագիր տոքթ. Եօհաննէս Լեփսիուսի: Հայաստանի ջարդերը, թարգմանեց՝ Ս. Շանտանճեան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 106:

⁷ Տե՛ս Գերոսապատուն Մեծ Եղեռնի, Պեյրութ, 1978, էջ 59: Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը-75 (կազմ.՝ Դ. Փափազյան). Երևան, 1990, էջ 22:

⁸ Տե՛ս ԴԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, թ. 39:

⁹ Այգեստանից մեկուսացված Քաղաքամեջը՝ Վան քաղաքի երկրորդ մասը, նույնպես դիմեց ինքնապաշտպանության և փրկվեց անխուսափելի թվացող կոտորածներից:

¹⁰ Մխիթարեան Օ., Վանի հերոսամարտը, Սոֆիա, 1930, էջ 54:

առանձին գրուցում էր, համբուրում նրանց, գոտեպնդում և խորհուրդներ տալիս) բարձրացրեց զինվորների մարտական ոգին¹¹: Արամի, Ջինվորական մարմնի անդամներ Ա. Եկարյանի, Բուլղարացի Գրիգորի և Կայծակ Առաքելի ղեկավարությամբ հայերը ոչ միայն հուսալիորեն պաշտպանվում էին, այլև արժանի հակահարված տալիս թշնամուն: Ապրիլի 8-ին և 9-ի լույս 10-ի գիշերը հայկական ուժերը, արիությամբ ու հնարամտությամբ ցուցաբերելով, գրավեցին թուրքական զորքերի մի շարք կարևոր հենակետեր:

Արամի գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն Վան-Այգեստանով: Դեռևս ապրիլի 14-ին, ընդունելով թուրքերի դեմ մաքառող շատախցիների պատվիրակությունը, նա հրահանգեց Շատախի, Փեսանդաշտի և Քերծի մարտիկներին վարել բացառապես պաշտպանական մարտեր ու շարունակ լինել ժողովրդի հետ¹²: Ելնելով քաղաքի պաշտպանների բարոյահոգեբանական, ռազմական ու պարենային կացությունը չձանրացնելու նկատառումներից՝ Արամն արգելեց Շուշանց-Վարազ գծում հավաքված 5.000 հայ փախստականների նահանջը Վան և Ջինվորական մարմնի մյուս անդամների հետ քայլեր ձեռնարկեց նրանց պաշտպանության համար: Ապրիլի 14-ին Արամի հրահանգով այնտեղ ուղարկվեցին Այգեստանում ապաստանած 15.000 գաղթականներից առանձնացված զինված գյուղացիները: Ձեռնարկված քայլերի շնորհիվ տեղի ազգաբնակչությունը մինչև ապրիլի 25-ը դիմադրեց թշնամուն և հետո միայն հարկադրաբար նահանջեց Այգեստան:

Թուրքական զորքերի հարձակումները Վանի վրա կրկնվեցին բազմիցս, սակայն միշտ էլ հաջողությամբ ետ մղվեցին: 1915թ. մայիսի 3-ին հայ ինքնապաշտպանները հետ մղեցին թուրքերի վերջին գրոհը: Չկարողանալով կոտորել վանեցիների հերոսական դիմադրությունը և տեղեկանալով ռուսական բանակի առաջխաղացման մասին՝ կուսակալը դադարեցրեց քաղաքի պաշարումը և նահանջեց Բիթլիսի ուղղությամբ: Վանի ինքնապաշտպանությունն ավարտվեց հաղթանակով, ինչի շնորհիվ ավելի քան 150 հազար վասպուրականցիներ փրկվեցին անխուսափելի կոտորածներից:

1915թ. մայիսի 5-ին Արարատյան կամավորական զնդի հեծելազորը Դաշնակցական Խեչոյի և Դալի Ղազարի հրամանատարությամբ մտավ Վան՝ արժանանալով ցնծագին ընդունելության: Նրանց դիմավորեց Արամը՝ իր օգնականների և քաղաքի բնակչության հետ¹³: Մայիսի 6-ին Վան հասան կամավորական զնդերի հրամանատարներ Դրոն, Քեռին, Վարդանը, ապա ռուսական բանակի «Բայազետ» զորախմբի հրամանատար զորավար Նիկողոսը, որին էլ Արամը վանեցիների անունից հանձնեց քաղաքի բանալիները¹⁴:

1915թ. մայիսի 7-ին ռուսական Կովկասյան բանակի հրամանատարության կողմից Արամ Մանուկյանը նշանակվեց Վանի նահանգապետ: Այդ նշանակումը միանգամայն բնական էր, քանզի նրա հեղինակությունն ընդունում էին բոլորը՝ և՛ հայ և՛ օտար զործիչները, նույնիսկ՝ թուրքերը: Արամի գլխավորությամբ Վասպուրականի հայությունը ձեռնամուխ եղավ հայրենի նահանգի վերաշինությանը: Ձևավորվեցին նահանգի

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74-75:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 131:

¹³ Տե՛ս ԴԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 2, ք. 45:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 2, ք. 45, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, ք. 44, ֆ. 242, ց. 1, գ. 74, ք. 51:

վարչական կառույցներն ու կառավարման համակարգը: Ապագայի հանդեպ լավագույն հույսերով տոգորված ժողովուրդը վերականգնում էր ավերված օջախները, կառուցում նորերը, մշակում դաշտերն ու այգիները, վերաբացում արհեստանոցներն ու խանութները, փռերը, շուկան, աշխուժացնում առևտուրն ու կրթական կյանքը: Հաջողություններն այնքան ակնհայտ էին, որ առանց չափազանցության կարող ենք կարճատև կյանք ունեցած Վանի նահանգապետությունն անվանել հայոց պետականության նախատիպ:

Սակայն Վանի հայկական նահանգապետությունը երկար կյանք չունեցավ, քանզի շուտով Կովկասյան բանակի 4-րդ կորպուսի զորամասերի ձեռնարկած՝ ռազմական տեսանկյունից չիմնավորված նահանջի հետևանքով Վան-Վասպուրականի հայությունը հուլիսի 18-ին հարկադրաբար բռնեց գաղթի ուղին: Արամը, հանդես բերելով ազգային-պետական մտածողություն, վճռականորեն դեմ էր արտահայտվում այդ աղետաբեր քայլին, սակայն գաղթի կասեցումը նրա և հայրենանվեր մյուս գործիչների ուժերից վեր էր:

Հարկադրաբար հեռանալով Վանից՝ Արամ Մանուկյանը մինչև 1917թ. դեկտեմբերը հաստատվեց Թիֆլիսում և ակտիվորեն մասնակցեց ազգային-քաղաքական կյանքին: 1917թ. վերջին ռուսական Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայումը թուրքական ներխուժման վտանգի տակ դրեց ոչ միայն Արևմտյան, այլև Արևելյան Հայաստանը: Այդ իրավիճակում՝ 1917թ. դեկտեմբերին, Թիֆլիսի Հայոց Կենտրոնական Ազգային և Հայ զինվորական խորհուրդների կողմից Արամն իբրև լիազոր գործուղվեց Երևանի նահանգ: Նրա խնդիրն էր վերջ տալ նահանգում տիրող խառնաշփոթին, ստեղծել ամուր իշխանություն և իրականացնել կազմակերպված զորահավաք: Դեկտեմբերի 18-ին ժամանելով Երևան՝ Արամ Մանուկյանը գերմարդկային ճիգեր գործադրեց հայությանը սպառնացող նոր ողբերգությունը կանխելու համար: Երևանի Հայոց ազգային խորհրդում ունեցած իր ելույթում, նկատի ունենալով թուրքական վտանգը, Արամը շեշտեց, որ հայությունը պետք է հենվի միայն ու միայն իր ուժերի վրա. «Մենակ ենք և պետք է ապավինենք միայն մեր ուժերին՝ թե՛ ճակատը պաշտպանելու և թե՛ երկրի ներսը կարգ հաստատելու համար»¹⁵:

Արամի առաջարկությամբ ստեղծվեց Երևանի նահանգի իշխանության նոր մարմին՝ Հատուկ կոմիտե, որի նախագահ ընտրվեց ժողովրդի մեջ հարգանք վայելող Մ. Մուսինյանը: Սակայն, ինչպես Հատուկ կոմիտեի, այնպես էլ Ազգային խորհրդի և Երևանի նահանգի փաստացի ղեկավարն ու ոգին դարձավ Արամ Մանուկյանը: Նրա ազգային-պետական մտածողության ու եռանդուն գործելակերպի շնորհիվ աշխատանքի լծվեցին ամենքը՝ անկախ կուսակցական պատկանելությունից: Արամի առաջադրած՝ սեփական ուժերին ապավինելու քաղաքական գիծն ամրագրվում էր կոնկրետ ձեռնարկներով: Այս ուղղությամբ առաջին ու կարևորագույն քայլը հայկական գործ ստեղծելն էր. անհրաժեշտ էր զորահավաք հայտարարել: Արամի գլխավորությամբ ազգային մարմիններն ու գործիչները ժողովրդի շրջանում քարոզչական լայն աշխատանք ծավալեցին: Արդեն 1917թ. դեկտեմբերի 21-ին հայկական առաջին գումղը ռազմաճակատ ճանապարհելու առիթով Արամը հուզիչ ելույթով դիմեց ժողովրդին՝ կոչ

¹⁵ «Չայրենիք», 1964, ասպրիլ, N 4, էջ 70:

անելով խտացնել հայրենիքի պաշտպանների շարքերը: 1917թ. դեկտեմբերի 23-ին Հատուկ կոմիտեն հրապարակեց նրա հեղինակած «Կոչ հայ զինվորներին» շրջաբերականը, որը բոլորից պահանջում էր կանգնել հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում: Հատուկ կոմիտեի հայտարարած գորակոչը նպատակ ուներ հավաքագրել Երևանի նահանգի և Ջանգեզուրի 20-32 տարեկան բոլոր հայ զինապարտներին: Վճռական պայքար ծավալվեց գորակոչից խուսափողների, դասալիքների, զենք-զինամթերք, պետական գույք հափշտակողների և հատկապես՝ Թուրքիայի կողմից ուղղորդվող կովկասյան թաթարների խռովությունների դեմ: 1918թ. առաջին եռամսյակում հնազանդեցվեցին 50-ից ավելի թաթարական գյուղեր¹⁶: Ձեռնարկված քայլերի շնորհիվ աստիճանաբար ձևավորվում էր հայկական զինուժը, իսկ իրադրությունը սկսում էր կայունանալ:

Արամ Մանուկյանը, որպես հայրենասեր ու հեռատես քաղաքական գործիչ, երկրորդական համարելով գաղափարախոսական տարածայնությունները, ՀՅԳ այլ գործիչների և առաջին հերթին՝ Ռոստոմի հետ համախորհուրդ, փորձեց դաշնակից ձեռք բերել՝ ի դեմս բոլշևիկյան Ռոսաստանի: Այդ նպատակով նա հարաբերությունների մեջ մտավ Երևանի բոլշևիկների հետ, ինչպես նաև հեռակա կարգով մասնակցեց Թիֆլիսում Ռուբենի և ՀՅԳ այլ գործիչների կողմից Անդրկովկասի բոլշևիկյան ղեկավարների հետ տարվող բանակցություններին: Այդ ընթացքում ՀՅԳ գործիչների և Կովկասում Խորհրդային Ռոսաստանի ներկայացուցիչ Ստ. Շահումյանի ջանքերով ընդունվեց համագործակցության գաղտնի ծրագիր, որի առանցքը հայ-բոլշևիկյան ճակատի ձևավորումն էր թուրքերի դեմ՝ Կովկասի խորհրդայնացման պայմանով (Արևմտահայաստանը լինելու էր անկախ)¹⁷: Ու թեև այս ծրագիրը անհնար եղավ իրականացնել՝ ողջ Անդրկովկասի մասշտաբով, բայց նրա հիման վրա քիչ անց՝ 1918թ. հունիս-սեպտեմբերին, գործի դրվեց Թուրքիայի ցեղասպանական նպատակները կանխած՝ Հայաստանի Հանրապետության ու Բաքվի հերոսամարտի առաջնորդների քողարկված համագործակցությունը:

1918թ. մարտի 24-ին, երբ թուրքերը, զարգացնելով հունվարի վերջից սկսած հարձակումը, գրավել էին Սարիղամիշը, Երևանի բնակչությունը, զորքը և Հայոց ազգային խորհուրդը Արամին ընտրել էին Երևանի նահանգի «դիկտատոր»:¹⁸ Պատմության մեջ սա թերևս եզակի դեպքերից էր, երբ ժողովուրդն ինքն ընտրեց դիկտատոր, որը իր անսահմանափակ իշխանությունը մինչև վերջ օգտագործեց հօգուտ համազգային շահերի, և չփորձեց իրեն վեր դասել ազգային ու զինվորական կառույցներից: «Դիկտատոր» ընտրվելուց հետո Արամ Մանուկյանը հայտարարեց. «...դուք պիտի իմանաք, որ ես անոյժ եմ առանց ձեզ: Հերոսը ինքը ժողովուրդն է և եթե ժողովուրդը պատրաստակամությամբ ունի...աշխատել ու փրկել հայութիւնը վերահաս կործանումից, ապա իմ ու ինձ նման շատերի աշխատանքը ապարդյուն չի անցնի»¹⁸:

1918թ. մայիսի 15-ին թուրքական զորքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը, մայիսի 20-ին՝ Երևանից 40 կմ հեռու գտնվող Արաքս կայարանը, իսկ հաջորդ օրը՝ Երևանից 30 կմ հեռու գտնվող Սարդարապատ կայարանն ու գյուղը: Առջևում Ս. Էջմիածինն ու Երևանն

¹⁶ Տե՛ս ԳԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 84, ք. 5:

¹⁷ Տե՛ս Ռուբեն, Գայ յեղափոխականի մը յիշատակները. հ. 7, Երևան, 1990, էջ 142-143:

¹⁸ «Ձանգ», Երևան, 1918, մարտի 27, N 24:

էին: Ամբողջ սրությամբ դրվեց հայության լինել-չլինելու խնդիրը, այնինչ հայկական գործի զգալի մասը կազմալուծվել էր, իսկ բնակչությունը խուճապահար գաղթում էր Երևան: Պարտավոդական տրամադրությունները հանգում էին նույնիսկ Երևանից նահանջելու անհեթեթ գաղափարին:

Այդ բախտորոշ օրերին Արամ Մանուկյանը դրսևորեց թշնամուն հակահարված հասցնելու աներեր կամք ու մեծագույն եռանդ: Ս. Աֆանասյանի դիպուկ ձևակերպմամբ՝ «Արամը, ինչպես Վարդանը Ավարայրում, ի հայտ բերեց այդ հիշարժան հերոսապատմանը վայել քաջություն»¹⁹: Դեռևս Ալեքսանդրասյուլի անկումից առաջ Արամը կանխատեսելով, որ թուրքերը չեն բավարարվելու նվաճածով, վճռականորեն արտահայտվել էր թշնամուն դիմադրություն ցույց տալու օգտին՝ նշելով. «Եթե երբեք մեր ճակատի վրա թուրքերը սկսեցին առաջխաղացումը, մենք անպայման պետք է դիմադրենք զենքով, թնդանոթով, ոչ թե ստրկորեն անձնատուր ըլլանք և կոտորվինք»²⁰:

1918թ. մայիսի 19-ի առավոտյան, երբ թշնամին նոր էր ներխուժել Արարատյան դաշտ, Երևանի շրջանում գործող հայկական երկրորդ դիվիզիայի հրամանատար, զեներալ Մովսես Սիլիկյանի հետ ունեցած հեռախոսագրույցում ճակատագրական համարելով գործերի հետագա նահանջը ու Երևանն էլ ավելի մեծ վտանգի տակ դնելը, Արամը պահանջեց նահանջի առաջն առնել և դիրքերը պահպանել: Արարատյան դաշտում թշնամուն հակահարված հասցնելու նախօրոք դրված խնդիրն իրագործելու համար նա խոստացավ երկու օրվա ընթացքում գորավարին տրամադրել անհրաժեշտ ամեն ինչ՝ մարդկային ուժ, զենք-զինամթերք և թիկունքի աջակցությունը²¹: Դրա համար Արամը հրահանգեց անհապաղ, առանց տարիքի ու դիրքի խտրության ռազմաճակատ ուղարկել բոլոր զինապարտներին: Խստագույնս արգելվեց լքել քաղաքը: Արամը, որը նախընտրում էր ամեն ինչին անձամբ հետևել, «իբրև շարժական ոգի, ամեն տեղ էր՝ հրապարակներում, շուկայում, տներում, եկեղեցիներում և կոզևորեր իր խօսքերով ու կը ներշնչեր ամենքին»²²: Մայիսի 19-ի երեկոյան, երբ Ազգային խորհրդի նիստում հարց բարձրացվեց Երևանը թշնամուն հանձնելու մասին. Արամը ամենայն վճռականությամբ բացառեց մնան հեռանկարը՝ նշելով. «... ոչ մի նահանջ ոչ մի զծի վրա: Նահանջ Երևանից՝ կնշանակե խաչ քաշել մեր ամբողջ գործունեության և մեր ապագա քաղաքական մուրազներուն վրա, բոլորդ պիտի մնաք և մեռնիք»²³:

Արամ Մանուկյանի ջանքերի շնորհիվ վերջ տրվեց նաև ազգաբնակչության շրջանում տիրող խուճապին: Մայիսի 21-ի երեկոյան քաղաքային խորհրդարանի ամառային շենքի հրապարակում կայացած հանրահավաքում, որում սկզբնապես տիրում էր հուսահատության մթնոլորտ, նա հանդես եկավ հակիրճ, բայց բովանդակալից և ազդու ելույթով. «...Ես եկել եմ յայտնելու ձեզ, որ թշնամին գրաւել է Սարդարաբաղը և շարժում է դէպի Էջմիածին: Մեզ մնում է մի բան, կամ զենք վերցնել ու դուրս գալ թշնամու առաջ և կամ կոտորել ոչխարի պես... Ով ուզում է ապրել, առանց բռնաբար կորցնելու, թող վերցնի զենքը,

¹⁹ Աֆանասյան Ս., Սարդարապատի հաղթանակը (Հայաստան. Մայիս 1918), Երևան, 1991, էջ 41:

²⁰ «Դրօշակ», Փարիզ, 1928, մայիս, N 5, էջ 137:

²¹ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921, հունվարի 30: Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920թթ.) (կազմ. Ս. Բեհրուդյան). գ. Ե, Երևան, 1999, էջ 62:

²² «Ճակատամարտ», 1921, հունվարի 30: Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության. գ. Ե, էջ 63:

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

վերցնի նաև երեք օրայ պաշար ու իսկոյն և եթ դիմէ ուսուցչական սեմինարիայի շէնքը՝ ցուցակագրելու և այնտեղից էլ ճակատ ուղարկելու համար: Ես իմ ասելիքս վերջացրի, այժմ ձեզ է մնում անելիքը»²⁴: Սարդարապատի հերոսամարտի մասնակից Մ. Մանասիրյանը տարիներ անց՝ 1968 թվականին, խոսելով այս հանրահավաքի մասին, վերհիշում էր, որ Ա. Մանուկյանը, գրող Դ. Դեմիրճյանը և այլք ոգեշնչում էին ժողովրդին, կոչ անում անկախ տարիքից, սոցիալական դիրքից, քաղաքական համոզմունքներից զենք ստանալ ու մեկնել ճակատ: Ժողովուրդն էլ, արձագանքելով իրեն ուղղված հորդորներին, բացականչում էր, թե ավելի լավ է ճակատում զոհվել, քան սեփական օջախներում մորթոսվել²⁵:

1918թ. մայիսի 22-ին, գորավար Սիլիկյանի և փոխգնդապետ Ա. Վեքիլյանի մշակած պլանի համաձայն, հայկական զորքը Սարդարապատի ճակատում հակահարձակման անցավ թուրքական գերակշիռ ուժերի դեմ և ծանր մարտերից հետո թշնամուն դուրս շարտեց Արարատյան դաշտից²⁶: Պարտված թշնամին հարկադրված նահանջեց Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ: Քիչ անց հայկական զորքերը՝ Դրոյի գլխավորությամբ, թուրքերին պարտության մատնեցին նաև Բաշ-Ապարանի ճակատում: Արամ Մանուկյանի կողմից Դիլիջանում կուտակված Հայկական կորպուսի հիմնական ուժերի հրամանատարությանն ուղարկված հեռագիրը կարևոր դեր խաղաց այստեղ իշխող պարտվողական տրամադրությունների փոփոխության, հայկական զորքի՝ Ղարաքիլիսա վերադառնալու և հերոսական ճակատամարտ տալու գործում:

Մայիսյան հերոսամարտերը, որոնց կազմակերպման գործում Արամ Մանուկյանն ունեցավ առաջնակարգ դերակատարություն, փրկելով հայ ժողովրդին վերջնական բնաջնջումից, հնարավոր դարձրին Հայաստանի անկախության վերականգնումը:

Սարդարապատի ճակատամարտից հետո Արամը, ստանձնելով անկախ Հայաստանի նախակառավարության դեր կատարող՝ Երևանի Ազգային խորհրդի Վարչության նախագահի և զինվորական վարիչի պաշտոնները, ընդհանուր գործին շաղկապելով բանիմաց և հասարակության մեջ մեծ հեղինակություն վայելող ուժերին, կարողացավ նորանկախ երկիրը պահել համեմատական կայունության մեջ, մինչև որ Հ. Քաջազնունու գլխավորած ՀՀ առաջին կառավարությունը Թիֆլիսից տեղափոխվեց Երևան:

ՀՀ կառավարության մեջ Արամ Մանուկյանին վստահվեցին միաժամանակ՝ ներքին գործերի, լուսավորության, հաղորդակցության, պարենավորման ու խնամատարության նախարարությունները, ինչպես նաև տեղական իշխանության խնդիրները: Նոր պաշտոնում ու նոր պայմաններում նրա ազգային-պետական մտածողությունն ու գործելակերպը ձեռք բերեցին նոր շունչ ու որակ:

Արամ Մանուկյանը նպատակային և արդյունավետ գործունեություն ծավալեց երկրում իրավակարգի ու ամուր իշխանության հաստատման, վարչական մարմինների, հատկապես՝ ՆԳ նախարարության ամրապնդման, պարենային ճգնաժամի մեղմաց-

²⁴ «Չորիզոն», Թիֆլիս, 1918, սեպտեմբերի 6, N 178:

²⁵ Տե՛ս Մանասիրյան Մ., Գիշորություններ Սարդարապատի հերոսամարտից. տե՛ս ԳԳ պատմության պետական թանգարան, նոր պատմության բաժնի վավերագրերի ֆոնդ, բաժնի մատյան 960, մայր մատյան 12441, ք. 6:

²⁶ Տե՛ս ԳԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 84, ք. 5; գ. 82, ք. 5; ԱՖանայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 44; Ավետիսյան Զ., Դայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս. Երևան, 1998, էջ 95-96:

ման, հարյուր հազարավոր փախստականների և որբերի խնամքի և այլ բնագավառներում:

Արամ Մանուկյանին, որպես ժողովրդին նվիրված պետական գործչի, բայց միաժամանակ՝ հեղափոխականի, բնորոշ հատկանիշներից էր նաև այն իրողությունը, որ նա, ելնելով ընդհանուր գործի շահերից, երբեմն անտեսում էր անգամ գործող կարգը: Այսպես, ելնելով բազմահազար որբերի պատսպարման, հետևաբար նրանց անխուսափելի գրկանքներից և կործանումից փրկելու նպատակից, Արամն արդարացնում է Երևանի դպրոցներից մեկը նրանց տրամադրելու մասին Ռուբենի «ասպրիինի» արարքը և դրանով իսկ հավանություն տալիս վերջինիս այն մտքին, թե «ողջ և ապահով երեխաների ուսման հարցը աւելի կարևոր չէ, քան փողոցներում թափուածների ու քաղցի ճիրաններում գալարուողների կեանքը»²⁷: Նա իրավացիորեն գտնում էր, որ «կան դէպքեր...երբ օրէնքն ու իրաւունքը գործադրելով՝ մենք յանցատրներ կը դառնանք, մանաւանդ այնպիսի ծանր ու անբնական ժամանակներում, երբ դէպքերը տեղի են ունենում գահավէժ արագութեամբ և ստեղծում դրութիւններ, որոնք օրէնքը չէր կարող նախատեսել»²⁸:

Ամենքի հանդէպ Արամի ցուցաբերած հավասար մոտեցումը՝ անկախ կուսակցական հանգամանքից, պետական և սոցիալական դիրքից, համեստ կենցաղը, անշահախնդրությունն ու անկաշառությունը, և անսահման հայրենասիրությունը դարձան իր և իշխանությունների հանդէպ ժողովրդական վստահության ամրապնդման գրավականները:

Դժբախտաբար, Արամ Մանուկյանին վիճակված չէր երկար ապրել և շարունակել իր հայրենամկեր գործունեությունը: Ժողովրդի հետ ամենօրյա շփումների մեջ գտնվող նվիրյալ պետական գործիչը 1918թ. դեկտեմբերին վարակվեց հանրապետությունում մոլեգնող բժավոր տիֆով և 1919թ. հունվարի 29-ին կնքեց իր մահկանացուն: Հանդես գալով ՀՅԴ-Արևելյան Բյուրոյի անունից, Արամի հետ հրաժեշտի պահին Ն. Աղբալյանը նշեց. «...մենք այս օր պիտի թաղենք մեծ մարդը, զոր հայ ժողովուրդը տուած է մեծ պատերազմի ընթացքին: Ի՞նչ է մեծ մարդը. Մեծ մարդը ան է, որ զիտէ ըմբռնել ժամանակի հարցը և որո՞նք էին այս վերջին շրջանի մեծ հարցերը, որ համայն հայ ժողովրդին կը պատկանէին հայ ժողովրդի պաշտպանութեան և ազատութեան հարցերն էին ատոնք ...Վանը բուրրի յիշողութեան մէջն է, հոն Արամը հանդիսացաւ հայու հերոսական ոգին, փրկելով անոր ռազմական պատիւը: Երևանը վկայ էր այն հզոր ուժին, որ կար և կապրեր անոր մէջ, որ կազմակերպեց դիմադրութեան ուժը և այդ դիմադրութեան շնորհիւ կարողացաւ հիմք դնել Հայաստանի Հանրապետութեան, հայ ժողովրդի ազատագրութեան»²⁹: Ուստի Ն.Աղբալյանը Արամի հետ հրաժեշտի համար հավաքված բազմությանը հորդորում էր. «Երբ գիշերը գայ, մտէք ձեր հոգիի սենեակը և խօսեցէք ձեր խղճի հետ և ըսէք, արդեօք աշխատե՞ր էք հայ ժողովրդի համար, ինչպէս Արամը, եղե՞ր էք այնքան անձնագոհ, որքան Արամը, տե՞ր էք ձեր ամբողջ կեանքը հայ ժողովրդին, ինչպէս Արամը...»³⁰:

²⁷ «Արամը», Մահուան յիսնամեակին առթիւ, Երևան, 1991, էջ 139:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 140:

²⁹ «Աշխատանք», Երևան, 1919, փետրվարի 12, N 4; Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով: Դէպքեր: Դէմքեր: Ապրումներ, հ. Ե, Պէյրութ, 1966, էջ 54-55:

³⁰ «Աշխատանք», 1919, փետրվարի 12, N 4; Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Ե, էջ 54-55:

Արամ Մանուկյանի կյանքը ամբողջական նվիրում էր հայ ժողովրդին, նրա ազատության և անկախ պետականության վերականգնման համար մղվող պայքարին: Ամենուր, որտեղ որ գործել է Արամ Մանուկյանը, աչքի է ընկել քաղաքական հասունությամբ ու հեռատեսությամբ, կազմակերպչական բացառիկ ձիրքով, անշահախնդիր վարքով, անկոտրում կամքով, իրատեսությամբ և մեծագույն պատասխանատվությամբ իր ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ:

Summary

ARAM MANUKYAN: on the occasion of the 130th anniversary of his birth and 90th anniversary of his death

Armen S. Asryan

It is impossible to imagine the re-establishment of the independent statehood of the Armenians, the formation of the first Republic of Armenia without remembering and appraising the life and work of Aram Manukyan (1879-1919).

Aram Manukyan was devoted to the Armenian people, to the struggle for the re-establishment of its independent statehood and freedom. Aram Manukyan's every act appeared to be politically mellow and prudent; he had a gift for organizing, an unselfish behavior, unbending will, optimism and a sense of responsibility towards the destiny of his nation.

Since his membership to the Armenian Revolutionary Federation in the 1890s, Aram Manukyan fought for the freedom of Armenians till the end of his life. He believed that Armenians, who had raised the flag of liberation against the yolk of Turkish oppression, must rely on their own power.

During the First World War, Aram tried to protect the Armenians of Van from Turkish brutality. In April, 1915, by collaborating with other political forces, Aram organized the self-defense of Van. As a result, Van was saved from the massacres, which befell 1.5 million Armenians from other regions of Western Armenia.

The ideological, practical and consistent steps taken by Aram in 1918; his decisive orientation in the fatal days of May when the battle had turned in the Turks' favor; his defense of Yerevan that brought a nation and its forces in despair to its senses from the horrific danger of a Turkish attack, not only guaranteed the existence of the Armenians nation but re-established an independent Armenian statehood.

We are obliged to Aram Manukyan for establishing the Republic of Armenia and it isn't fortuitous that only he has been honored with the title of founder of the Republic.